была подписана в печать ровно через четыре года, 29 октября 1991 г., когда советская власть уже агонизировала.

Прошло 10 лет. 11 апреля 1997 года уже не из Ленинграда, а из Санкт-Петербурга И. Левитасу пришло письмо, которое я обнаружил в той же папке С. Узина:

«Уважаемый Илья Михайлович!

В середине апреля я с женой Тамарой Михайловной улетаем во Франкфурт, оттуда в небольшой городок, в сборный пункт для эмигрантов. Но в Россию ещё вернусь, ведь работать я могу только здесь.

Помню и ценю наше с Вами сотрудничество, благодарен Вам за гостеприимство.

Будьте здоровы. Привет и пожелания здоровья Жанне Иосифовне.

С. Узин» [10].

Дальнейшая судьба С. Узина мне не известна. Известно только, что за свою деятельность он неоднократно подвергался нападениям, перенёс три сотрясения мозга. В Германию приехал, чтобы сделать операцию, необходимую для спасения жизни. После операции он получил инвалидность.

***

1. Шифман И. Ветхий завет и его мир / И. Шифман. – М.: Политиздат, 1987.
2. Флавий И. Иудейская война / Флавий И. – Минск: Беларусь, 1991.
3. Там же.
4. Лихачев Д. Заметки и наблюдения: из записных книжек / Д. Лихачев. – Л.: Советский писатель, 1989.
5. Архив Еврейского совета Украины.
6. Там же.
7. Там же.
8. Там же.
9. Лихачев Д. Заметки и наблюдения: из записных книжек / Д. Лихачев. – Л.: Советский писатель, 1989.
10. Узин С.В. // Архив Еврейского совета Украины.

Олександр Давлєтов, Ігор Саламаха
Запоріжжя

Погляди діячів Реформації щодо євреїв та їхня адаптація в реаліях Третього рейху

2017 р. – черговий ювілей – 500 років Реформації. Ця подія мала потужний вплив не тільки на країни Західної та Центральної Європи, її відгомін рознісся по всьому світові. Початком Реформації прийнято вважати конкретну подію – Мартін Лютер, доктор теології Віттенберзького університету (сьогодні м. Лютерштадт, Саксонія, Німеччина) 31 жовтня 1517 р. прибив до дверей церкви свій рукопис – «95 тез», в якому виступив проти зловживань католицької Церкви [27, 4]. Саме це діяння, скоріш за все, – просто легенда, але і Лютер, і «95 тез» – реальність.

Під час Реформації відбулись глобальні зміни у Європі, як у релігії, так і в державному управлінні та світогляді більшості населення. Реформація порушила також і міжнаціональні проблеми. Євреї Європи наприкінці XV – на початку XVI ст. вже пройшли через низку важких випробувань. У 1490 р. відбулося вигнання єврейської громади з Женеви, 1492 р. – з Іспанії, 1519 р. – з міста Регенсбург, 1530 р. – з Австрії. Потім також продовжились подальші переслідування та репресії проти євреїв з німецьких міст та земель [22, 112].

З початку активної діяльності Мартіна Лютера більшість сприймала його як людину, яка зблизить євреїв та християн. Заради цього зближення Лютер і його соратники зайнялись вивченням івриту, який сприймався ними як версія «чистої» мови – вільної від обмежень, властивих для латини [20, 12]. На думку Лютера, до євреїв належало ставитись з повагою, як до прямих спадкоємців біблійної історії. Про це він говорить у памфлеті «Ісус Христос народився євреєм» [1, 176].

Ще до початку Реформації, в єврейському середовищі з'явились ідеї про те, що християнство в новій версії – це останній етап у підготовці світу до прийняття юдаїзму. Реформація

приведе християнство до юдаїзму, поклавши край стражданням євреїв. Саме тоді настане спасіння для всього світу. Авраам бен Еліезер-Леві – каббаліст, вигнаний з Іспанії, який мешкав у Туреччині та Єгипті, в 1524 р. писав про Лютера як про Месію, сина Йосипа, якому судилося зруйнувати Церкву й наново відбудувати Єрусалим [23, 47].

Сам Лютер, особливо в перші роки своєї реформаторської діяльності, після 1517 р., розраховував, що більшість євреїв прийме його вчення. Вселяли надію на це покращення становища євреїв також зміни, внесені протестантами до християнського життя, ритуалів та обрядів. Звільнення від влади папи, скасування церковної ієрархії, відкидання релігійного значення статуй та мощів, ліквідація чернецтва, зменшення кількості таїнств, запровадження молитов живою національною мовою замість латини, побудова скромних общинних молитовних будинків замість грандіозних католицьких соборів, прагнення до скромності в одязі – все це дещо нівелювало зовнішні відмінності між євреями та християнами. Але в 1530–1540 рр., коли Реформація зміцнюється в Німеччині, а реформаційні рухи поширюються в Англії, Франції, Швейцарії, Лютер поступово змінює своє ставлення до євреїв. Надія Лютера на те, що більшість євреїв підтримає його в боротьбі проти папства та сприйме нові ідеї не виправдалась [26, 112]. Євреї не переходили масово в християнство.

Також велику роль у формуванні антиєврейських поглядів Лютера відіграли жорсткі католицькі нападки з боку прибічників папи. Вони звинувачували Лютера в тому, що він підтримує євреїв, вербує для них прибічників, і що сам він – таємний єврей [25, 79]. У своїх пізніх творах, у першу чергу – «Про євреїв та їх брехню», – Лютер повністю відкидає євреїв, і доводить, що між ним та євреями немає нічого спільного. В підсумку Лютер дійшов до того, що порівнював євреїв із сатаною [1, 210].

Памфлет «Проти євреїв та їх брехні» достатньо розлогий (175 сторінок, – складається з 394 пронумерованих фрагментів і розділений на чотири частини). У першій частині Лютер

повторює звинувачення в тому, що євреї зводять хулу на Христа та Діву Марію, називаючи її повією, а її Сина – бастардом. «Вони не розуміють, що за це вони прокляті Богом. Упираючись, вони збільшують свої страждання: досі у них немає своєї держави, вони поневіряються по світу, залишаючись для всіх чужими». Й навіть єврейському очікуванню Месії Лютер надає своє тлумачення: вони, мовляв, його чекають тому, що бачать у ньому всесвітнього царя, який, як вони сподіваються, знищить християн, поділить світ між євреями та зробить їх володарями. Ось звідки бере початок маячня про всесвітню жидомасонську змову. В другій частині памфлету Лютер вперше висуває проти євреїв аргументацію не теологічного, а економічного характеру. Він звинувачує їх у лихварстві, в жадібності, непорядності та паразитизмі: «Євреї, будучи іноземцями, не повинні нічим володіти, а те, чим вони володіють, повинно належати нам, оскільки вони не працюють, а ми не надаємо їм подарунків. Проте, у них знаходяться наші гроші і наше майно, а вони стали нашими господарями у нашій власній країні й у їх вигнанні... Вони пишаються цим, зміцнюючи свою віру та ненависть до нас, і кажуть один одному: переконайтесь, що Господь не залишає свій народ у розсіюванні. Ми не працюємо, байдикуємо, приємно проводимо час, а прокляті гої повинні працювати на нас і нам дістануться їх гроші. У результаті ми стаємо їх володарями, а вони – нашими слугами!». Лютер використовує силу свого красномовства, щоб налаштувати чи, як він подає справу, – застерегти християн проти євреїв. А для цього усі засоби підходять. Він відроджує легенди про те, що єврейські лікарі таємно повільно отруюють пацієнтів-християн. Він переконує паству у тому, що євреї – диявольське кодло.

Сім порад-рекомендацій відносно того, як поводити себе з євреями, які він надає владі, говорять самі за себе і не потребують коментарів:

«По-перше, підпалити їх синагоги та школи, а що не згорить зрівняти із землею, щоб ані каменю, ані попелу не

залишилось. І це потрібно зробити для слави нашого Господа і християнства, якщо ми дійсно християни.

По-друге, необхідно розорити і зруйнувати їх домівки, тоді їм ніде буде сховатися, вони будуть вигнані, як вигнані зі шкіл. Нехай поживуть вони на горищі і в хліву, як цигани, тоді вони дізнаються, що вони не господарі на нашій землі, як вони хваляться.

По-третє, схопити усіх їх книжників і талмудистів, нехай собі у в'язницях брешуть, проклинають і зневажають Бога.

По-четверте, заборонити їх рабинам під страхом смерті повчати людей.

По-п'яте, повністю позбавити євреїв охорони та виділення їм вулиць.

По-шосте, заборонити їм лихварство та відібрати готівку та цінності зі срібла та золота, нехай це стане попередженням.

По-сьоме, дати в руки кожному молодому сильному єврею та єврейці цап, сокиру, лопату, прядку, веретено і змусити їх у поті чола добувати хліб свій...» [28, 56].

Таким чином, від теологічної аргументації Лютер переходить до практичних рекомендацій. Він не закликає до знищення євреїв, але радить знищити їх спосіб життя. За доби Реформації Лютер був не єдиним «перетворювачем» єврейського ладу. За п'ять років до нього страсбурзький реформатор, колишній чернець-домініканець Мартін Буцер, не без успіху радив ландграфу Гессенському змусити євреїв, які ведуть грошові справи, займатися важкою фізичною працею: вони повинні працювати в каменярнях, лісорубами, вуглекопами, сажотрусами, прибирати падаль та чистити вбиральні. Попри те, що Лютер часто дорікав Буцеру за відступництво та непослідовність, він явно спирався на цей документ, коли створював власні рекомендації.

Еволюція ставлення Лютера до євреїв пов'язана також із тими змінами, які відбулися з ним в останній період його життя, коли він переглянув багато своїх позицій. Селянська війна його «зламала». В одному з листів міститься таке зізнання:

«Я досі думав, що можна керувати людьми за Євангелієм... Але тепер я зрозумів, що люди зневажають Євангеліє; щоб ними керувати, потрібен державний закон, меч і насильство» [22, 279].

Соратники та послідовники Лютера в своїх творах, листах також неодноразово порушували питання про ставлення до євреїв. Одним із найбільш відомих послідовників Лютера був Філіп Меланхтон (1497–1560). Він є автором «Аугсбурзького віросповідання» – основного віросповідного документу лютеранства, – а також «Апології» до нього. Меланхтон, як і Лютер, високо цінував іврит, вважаючи його вивчення необхідним для кращого розуміння Біблії. В своїй промові «Про вивчення мови іврит» (1549 р.) він стверджував, що знати іврит потрібно, щоб протистояти тлумаченням євреїв, які не полишають своєї мрії панувати над світом. Єврейські тлумачення Біблії він категорично відкидав, називаючи їх «ілюзіями» та «галюцинаціями» рабинів [2, 138].

Ще один відомий лютеранський теолог того часу – Себастіан Мюнстер (1488–1552), намагаючись навернути євреїв до християнства, переклав на іврит окремі книги Нового Заповіту. У 1535 р. він видав єврейський текст Біблії з латинським перекладом та примітками. В одному з місіонерських творів – «Месія християн та євреїв» – Мюнстер писав, що євреї, які вільно живуть серед християн, зловживають своєю священною мовою, виголошують слова єресі. Мюнстер говорив, що було б бажано припинити існування цих брехунів-євреїв у межах християнського світу. Але це неможливо зробити, враховуючи, що Спаситель виступав за збереження євреїв до кінця світу [9, 125].

Лідери Реформації в Швейцарії – Ульріх Цвінглі (1484–1531) та Генріх Буллінгер (1504–1575) також не залишили «єврейське питання» без уваги. Цвінглі в своїх проповідях неодноразово звеличував красу та силу івриту, але до євреїв ставився так само, як і Меланхтон з Мюнстером. Буллінгер говорив про те, що юдаїзм і християнство пов'язані неподільно. Але, незважаючи на ці ідеї, він постійно закликав євреїв визнати Христа й прийняти християнство [7, 377].

Лідери Реформації в Страсбурзі (Франція) – одному з найважливіших центрів Реформації XVI ст. – Вольфганг Кефлін (Капіто) (1478–1541) і Мартін Буцер (1491–1551), про якого мова вже йшла вище) – також порушували проблему становища євреїв у сучасному їм суспільстві. Вольфганг Капіто виступав за релігійну поміркованість і терпимість до розбіжностей між різними протестантськими вченнями. У 1536 р. він підтримав відомого єврейського правозахисника Йоселя бен Гершон Лоанца (Раббі Йоселя з Росхайма) в протистоянні з курфюрстом Саксонії Йоганом Фрідріхом. Курфюрст у 1536 р. видав мандат, за яким заборонялося перебування, поселення, торгівля й проїзд євреїв. Йосель був впевнений, що за підтримки Лютера, йому вдасться переконати Йогана Фрідріха. В цьому його підтримав Вольфганг Капіто, надавши рекомендаційні листи від Лютера. Але, все було марно. Мартін Буцер був переконаним противником євреїв і підтримував пізні погляди Лютера по відношенню до єврейства. У 1539 р. Буцер у Страсбурзі видав брошуру, в якій наполягав, щоб євреї відвідували проповіді християнських пасторів і не мали права дискутувати на релігійні теми. В своїх проповідях він наголошував, що до євреїв належить ставитись як до ворогів, так і друзів водночас. Як до ворогів – через те, що вони вперто відмовляються прийняти християнство, а як до друзів – через те, що Бог обрав їх першими.

В одній із пропозицій щодо євреїв, Буцер закликав владу захищати істинну віру, тобто протестантизм. Цитував окремі розділи книги Повторення Закону, де зазначається, що слід вбивати та знищувати тих, хто закликає служити іншим богам. Буцер наголошував, що присутність євреїв у християнських містах завдає шкоду християнству. Але, з практичної точки зору, цілковито усунути їх важко, оскільки вони живуть в Європі вже дуже довго. Таким чином, необхідно віднайти прийнятну для них форму життя серед християн, але якомога більше обмежувати їх.

Ландграф Гессенський Філіп I Великодушний, який знаходився під впливом Лютера та Буцера в 1539 р. видав декрет (на підставі брошури Буцера), в якому йшлося про дозвіл примусового хрещення євреїв; про смертну кару для євреїв, які вступили в статевий зв'язок з християнками; про заборону будівництва нових синагог; про обмеження єврейської торгівлі [11, 95].

Ще одним з найвідоміших лідерів Реформації був Жан Кальвін (1509–1564). Його релігійна держава відрізнялась крайньою нетерпимістю до інакодумців. Єврейське питання для Кальвіна було другорядним. Це було пов'язано з тим, що ще наприкінці 1490 р. євреї були вигнані з Женеви й у часи Кальвіна ще не повернулися. Найбільш яскраво проявилося ставлення до «юдаїзму» у Кальвіна під час полеміки з Мігелем Серветом (1509–1553) – іспанським мислителем, теологом і лікарем. Сервет заперечував загальновизнане розуміння ідеї Трійці та божественної природи Христа. Сервет стверджував, що його мета – «відновити християнство», яке, на його думку, однаково помилково тлумачиться як католиками, так і протестантами. З точки зору Кальвіна Сервет надмірно покладався на єврейське тлумачення Біблії та мав намір перетворити християн на юдеїв. Через свої ідеї Сервет втік від інквізиції до Женеви. А вже в Женеві він був страчений Кальвіним – спалений на вогнищі [12, 80].

Одним із небагатьох лідерів Реформації, хто підтримував євреїв і виступав проти антиєврейських поглядів Лютера, був Андреас Осіандр (1498–1552) з Нюрнбергу. Як коментатор Святого Письма, Осіандр користувався великим авторитетом. Але його теологічні погляди, особливо по відношенню до євреїв, викликали негативні відгуки, як з боку Лютера, так і від інших його прибічників. Осіандра звинувачували в «юдаїзмі». В підсумку він був змушений залишити Нюрнберг і стати професором івриту в університеті Кенігсберга (1544 р.).

Як бачимо, Лютер спочатку не виявляв ворожості до євреїв. Він сподівався, що протестантська версія християнства

переконає багатьох євреїв змінити релігію. Але євреї не почали масово приймати хрещення. Тоді переважна більшість протестантських лідерів перейшла на антієврейські позиції. Окрім того, в цьому питанні протестанти знаходили підтримку серед католиків. Реформація призвела до народних повстань у різних регіонах Європи. Заворушення, пов'язані з Реформацією, в кінцевому підсумку перетворилися в релігійно-політичну боротьбу, відому зараз як Тридцятирічна війна, що завершилася Вестфальським миром 1648 р. Санкціонована цією угодою релігійна реформа була уже багато в чому далекою від першопочаткових ідей. Європейське суспільство почало руйнуватися. Створювались нові форми управління. Європа розподілялась на протестантську та католицьку. Євреї в ці роки зазнали гонінь як від католицької Церкви, так і від протестантських лідерів. Внутрішній свободі, про яку Лютер говорив спочатку, він з роками протиставив непорушний порядок речей, заснований у світі Богом. Борг слухняності випливає на перший план, християнин повинен бути слухняним і відданим підлеглим. В обмін на заповіді блаженств і царства Господа всередині людини, реформатор вимагав від німців безумовної слухняності володарю, існуючим законам, дотримання порядку. Позиція Лютера однозначна: людей необхідно тримати у покорі. Ось звідки походить добре відомий німецький «Ordnung!». Бунтар перетворюється в апостола покірності та послуху. З часів Лютера слухняність стала чеснотою: від володарів до пасторів, від пасторів до пастви існує нерозривний зв'язок. Дух Реформації радикально вплинув на спосіб життя та мислення німців. Минає 250 років – й філософ Іммануїл Кант (1724–1804) зазначає: «Серед усіх цивілізованих народів німці легше і простіше за всіх піддаються управлінню; вони супротивники нововведень і опору усталеному порядку речей» [20, 314]. Письменниця мадам де Сталь, хоч і була налаштована пронімецьки, також писала, що «сучасні німці позбавлені того, що можна назвати силою волі. Як приватні особи, батьки сімейств, адміністратори вони володіють чеснотою та цілісністю натури, але їх невимушена

та щира готовність служити владі ранить серце» Вона говорила про їх «повагу до влади і розчулення страхом, яке перетворює цю повагу в захоплення» [17, 385–390]. Повага до влади, що переходить у захоплення – сказано влучно й сильно. Той, хто читав роман Генріха Манна «Вірнопідданий» зрозуміє, що мала на увазі французька письменниця. Вона помітила цю рису – вірнопідданство – на початку XIX ст. Генріх Манн написав роман у 1914 р., тобто через століття [5]. Як бачите, лютерівський заповіт продовжував діяти.

Ніхто не може зрівнятися з ідеями Лютера за ступенем впливу на почуття та свідомість німців. Жодна особистість не залишила в Німеччині настільки глибокого сліду, як він. Причому цікаво, що з плином часу цей вплив ще більше посилювався. Якщо вірити Томасу Манну, а в нас немає підстав йому недовіряти, німецька інтелігенція аж до Першої світової війни виховувалася на Лютері. Як і в будь-якої медалі, в цієї виявилося дві сторони. В умовах нацизму задушливі вимоги покірності, боргу перед державою та суспільством зв'язували руки значній частині німецької культурної еліти.

У 1920-ті рр. антиєврейські твори Лютера використав патологічний антисеміт Гітлер та його оточення, а через два десятиліття нацисти почнуть виправдовувати свої звірства проти єврейського народу. Під час Нюрнберзького процесу в квітні 1946 р. був заслуханий нацистський злочинець Юліус Штрайхер, редактор скандальної антисемітської газети «Штюрмер», яку Гітлер прочитував від А до Я. Ось що він заявив у суді: «Сьогодні на моєму місці на лаві підсудних міг би сидіти Мартін Лютер, якщо б суду було надано його твір «Про євреїв та їх брехню»». Нацисти охоче прикривалися авторитетом Лютера. Вони винесли з його спадку те, що їм було вигідно, заплющивши очі на решту того, що суперечило їх ідеології. Геббельс підкреслював, що вони наслідують Лютера в своїх оцінках євреїв, майже нічого не додаючи. Геббельс звично брехав, оскільки Лютер не закликав до вбивства євреїв, але нацисти дійсно

використовували антиєврейські твори реформатора з метою обґрунтування своїх злочинних дій.

Пам'ятаєте, коли відбувся загальнонімецький погром, коли запалали синагоги по всій Німеччині? 10 листопада 1938 р. – в день народження Мартіна Лютера. Ось такий «подарунок» підготували «вдячні представники німецької нації» великому реформатору. Один з католицьких священиків, який підтримував «новий порядок», Мартін Зассе, єпископ Тюрінгії, звертаючись до пастви з памфлетом «Мартін Лютер про євреїв: геть їх!» (вийшов друком стотисячним накладом за рахунок бюджету Третього рейху), радісно вітав «цю акцію, якою увінчалась Богом благословенна боротьба нашого фюрера за повне визволення нашого народу. У ці години повинно бути чутно голос німецького пророка XVI ст., який почав через незнання як друг євреїв, але потім, рухомий своїм знанням, досвідом та спонуканий реальністю, став найвеличнішим антисемітом свого часу, застерігши свій народ проти євреїв» [21, 7]. Тезка реформатора, поплічник нацистів, пробачає Лютеру гріх молодості: за незнанням, мовляв, поставився до євреїв по-людськи, натомість, згодом повністю спокутав свій гріх, тепер він наш. Антиєврейські поради Лютера довго чекали на свій час. За Гітлера вони були втілені в життя. Поганим є той учень, який не мріє перевершити свого вчителя. Нацисти ж перевершили. Лютер не поширював свої поради на охрещених євреїв. Вони вважались інтегрованими до християнського суспільства. Нацисти не визнавали сили хрещення, вони дотримувались своїх расових теорій, які були прирівняні до закону (Нюрнберзькі закони 1935 р.).

У теперішній час апологети Лютера доводять, що його юдофобія мала релігійну основу, була проявом традиційного середньовічного світогляду. Це саме так. Він був далеким від расових теорій, які складають основу сучасного антисемітизму. Це також правда. І все ж неможливо не помітити, що відмінність між юдофобією Лютера та антисемітизмом нацистів є не такою вже й великою. У 1946 р. філософ Карл Ясперс приймав у Гейдельберзі молодого американського письменника. Той намагався говорити про німецьке минуле, принагідно згадавши Гете, Лессінга, але Ясперс зупинив його: «Облиште, цей диявол давно сидить в нас. Бажаєте подивитись на першоджерело? – повернувшись до полиці, він дістав книжку Лютера «Про євреїв та їх брехню». Ось воно! Тут вже міститься уся програма гітлерівського періоду. Те, що Гітлер робив, Лютер радив, окрім хіба що вбивств у газових камерах». Огидний портрет єврея, який створив Лютер, безсумнівно вплинув на суспільну думку, культивуючи якщо не ненависть, то огиду до євреїв у німецькому середовищі.

У 1983 р. Німеччина відзначила 500-річчя з дня народження Лютера. Цей ювілей був не схожим на інші: ані гамірних урочистостей, ані нових пам'ятників. І все через ставлення ювіляра до євреїв. Німці не можуть пишатися та славити Лютера після Голокосту, як славив його Генріх Гейне. Гейне глибоко осягнув і точно змалював двоїстий, амбівалентний характер лютерової натури в праці «До історії релігії та філософії в Німеччині» він писав про німецького релігійного діяча наступне: «Він володів якостями, поєднання яких є надзвичайно рідкісним і які зазвичай здаються нам вороже протилежними. Він був водночас мрійливим містиком і людиною практичної дії. У його думок були не тільки крила, але й руки. Він говорив та діяв. Це була не тільки мова, але й меч свого часу. Це був водночас і холодний, схоластичний буквоїд і захоплений, натхненний Богом пророк... Ця людина, яка могла лаятись, як торговка рибою, була також м'якою, як ніжна дівчина. Час від часу він шаленів, неначе буря, що вириває з корінням дуби, потім знов ставав лагідним. Він був сповнений трепетного страху Божого, сповнений самопожертвою для слави Святого Духа. Він здатен був зануритись у царину чистої духовності; проте він дуже добре знав принади цього життя та вмів їх цінувати, із вуст його злетів чудовий вислів: «Хто до вина, жінок і пісень не тягнеться, на все життя дурнем залишиться»...У ньому було дещо первісне, незбагненне, чудодійне, що ми знаходимо

у всіх обранців, дещо наївно-жахливе, дещо недотепно-розумне, дещо піднесено-обмежене, дещо нездоланно-демонічне». Але Лютер виявився «заплямованим». Як бути з національним генієм? Невже віддати його нацистам?

Через два роки після ювілею вийшов з друку масивний том статей «Мартін Лютер та євреї – євреї та Мартін Лютер» (понад 700 сторінок). Його відкриває вступне слово Йоганнеса Рау, президента ФРН. Це його промова на ювілейному зібранні на честь Мартіна Лютера. Читаючи цей вступ, майже фізично відчуваєш як болісно німцям порушувати настільки непросту тему. Чималу мужність потрібно мати, щоб публічно відкривати цю неприємну, щоб не сказати ганебну, сторінку рідної історії; куди легше змовчати, перегорнути, чи покласти під сукно: «Сьогодні ми повинні сказати, хоча нам нестерпно це чути, що в Аушвіца є християнська передісторія. Ми не можемо після Аушвіца не думати про те, що євреї помирали не тільки через отруйні гази у його камерах, але й також від антисемітської отруйної хмари, якій вже сотні років» [26, 34]. Сотні років євреї очікували на ці слова. Коли Віллі Брандт став навколішки на місці колишнього варшавського гетто, він каявся та просив пробачити не за нацистів, а за німецький народ, а відтак, – і Мартіна Лютера. У науковій роботі рабина Райнхарда Левіна «Ставлення Лютера до євреїв», що вийшла в Берліні у 1911 р., автор писав: «Насіння ненависті до євреїв дало за його життя дуже слабкі сходи. Але вони не зникли безслідно, навпаки, вони проросли через століття; і завжди кожен, хто з яких-небудь мотивів виступав проти євреїв, був впевнений, що має право урочисто посилатися на Лютера» [25, 241]. Знаючи, ким був Лютер, та яким він був, ніхто не має права проклинати його, чи передавати на суд історії, але надати чесну оцінку його поглядам необхідно. Потрібно зняти з нього тавро «Теолога Голокосту». Особливо сьогодні, коли світ відзначає 550-річчя Реформації.

***

1. Гобри И. Лютер / И. Гобри. – М., 2000 – 546 с.
2. Лихачева Е. Европейские реформаторы (Гус, Лютер, Цвингли, Кальвин) / Е. Лихачева. – СПб., 1872. – 242 с.
3. Соловьев Э. Непобежденный еретик. Мартин Лютер и его время / Э. Соловьев. – М., 1984. – 131 с.
4. Кристен О. Реформы Лютера, Кальвина и протестантизм / О. Кристен. – М., 2005. – 320 с.
5. Манн Г. Учитель Гнус. Верноподданный. Новеллы / Г. Манн. – М., 1971. – 704 с.
6. Макграт А. Богословская мысль Реформации / А. Макграт. – Одесса, 1994. – 156 с.
7. Шафф Ф. История христианской церкви. В 8-ми томах / Ф. Шафф. – Т. 7. Современное христианство. Реформация в Германии. – М., 2009. – 464 ст.; Том 8. Современное христианство. Реформация в Швейцарии. – М., 2012. – 557 с.
8. Бецольд Ф. фон. История Реформации в Германии / Ф. фон Бецольд. – СПб., 1900. – Том 1. – 510 с.; Том 2. – 391 с.
9. Источники по истории Реформации. – Вып. 1. – М., 1906. – 155 с.
10. Источники по истории Реформации. – Вып. 2. Письма темных людей. – М., 1907. – 306 с.
11. Рутенбург В. Титаны Возрождения / В. Рутенбург. – Л., 1976. – 144 с.
12. Порозовская Б. Иоганн Кальвин. Его жизнь и реформаторская деятельность / Б. Порозовская. – СПб., 1891. – 104 с.
13. Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520–1526 / М. Лютер. – Харьков, 1994. – 352 с.
14. Лютер М. Избранные произведения / М. Лютер. – СПб., 1994. – 458 с.
15. Лютер М. 95 тезисов / М. Лютер / Сборник сочинений М. Лютера; в приложении Лейбниц, Гегель, Фишер о Боге, философии религии и Реформации. – СПб., 2002. – 720 с.

16. Лютер, М. О свободе христианина / М. Лютер / Сборник сочинений М. Лютера; в приложении различные авторы о Лютере и о Реформации в Европе. – Уфа, 2013. – 728 с.
17. О Германии // Литературные манифесты западноевропейских романтиков. – М., 1980. – С. 383–391.
18. Брендлер Г. Мартин Лютер. Теология и революция / Г. Брендлер. – М. – СПб, 2000. – 368 с.
19. Гейссер Л. История Реформации / Л. Гейссер. – Т. 1. Реформация в Германии. – М., 2015. – 312 с.
20. Vorländer K. Immanuel Kant. Der Mann und das Werk / K. Vorländer. – Wiesbaden, 2004. – 862 s.
21. Osten-Sacken P. von der. Martin Luther und die Juden / P. von der Osten-Sacken. – Stuttgart, 2002. – 324 s.
22. Sasse M. Martin Luther über die Juden: Weg mit ihnen! / M. Sasse / Herausgegeben von Landesbischof Martin Sasse. – Eisenach, 1938. – 112 s.
23. Kaufmann Th. Martin Luther/ Th. Kaufmann. – München, 2006. – 318 s.
24. Bienert W. Martin Luther und die Juden / W. Bienert. – Frankfurt am Main, 1982. – 432 s.
25. Hirsch R., Schuder R. Der gelbe Fleck. Wurzeln und Wirkungen des Judenhasses in der deutschen Geschichte / R. Hirsch, R. Schuder. – Berlin 1987. – 456 s.
26. Lewin R. Luthers Stellung zu den Juden / R. Lewin. – Berlin, 1911. – 246 s.
27. Kremers H. (Hrsg.): Die Juden und Martin Luther/ H. Kremers. – Neukirchen, 1985. – 412 s.
28. Zahrnt H. Martin Luther in seiner Zeit-für unsere Zeit / H. Zahrnt. – München, 1983. – 378 s.
29. Luther M. On the Jews and Their Lies / M. Luther. – Philadelphia, 1971. – 189 p.
30. Steigmann-Gall R. The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945 / R. Steigmann-Gall. – Cambridge, 2003. – 258 p.

Олександра Местецька
Львів

Символ великої любові. Слово про Праведника України греко-католицького священика Омеляна Ковча

Той, хто перебуває з любов'ю,
той перебуває з Богом, і Бог перебуває у ньому.
Платон

З давніх давен відомо, що саме через багатогранність і глибини любові пізнається суть життя, його цінність для кожної людини і всього людства. «Хто рятує одне життя – рятує всесвіт!» – так сказано в Талмуді. Людям, які ризикуючи власним життям, рятували євреїв у роки нацистської окупації Європи під час Другої світової війни, присвоють (відповідно до ізраїльського закону 1951 р. «Пам'ять Шоа») почесне звання Праведників. Одним із них був український парох з Перемишлян Омелян Ковч. Предстоятель української греко-католицької церкви Любомир Гузар дуже влучно сказав про нього: «Омелян Ковч – це син одного народу, що загинув на землі іншого народу, а відібрано йому життя за те, що допомагав третьому народу».

За офіційними відомостями отець Омелян Ковч, рятуючи єврейських дітей, виписував їм метрики про хрещення й намагався влаштувати в монастир Унівської лаври. Він особисто, за архівними даними гестапо, видав понад 600 таких свідоцтв. Хоча, за різними свідченнями, насправді відбулося декілька тисяч таких хрещень, і не тільки дітей, але й дорослих. Слід зазначити, що євреї справді вбачали в блаженному Омелянові близьку людину. Ще до приходу нацистської влади він мав великий авторитет в єврейської громади, яка в ті часи становила більшість населення Перемишлян.